

प्रकरण 1

नियामक कायदा आणि दुरुस्ती कायदा

1773 चा रेग्युलेंटिंग ॲक्ट ब्रिटिश संसदेने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी मंजूर केला. हा कायदा पारित होण्यामागे अनेक कारणे होती:

1. ईस्ट इंडिया कंपनीकडून चुकीचे व्यवस्थापन:

ईस्ट इंडिया कंपनीने प्लासीची लढाई (1757) आणि बक्सरची लढाई (1764) जिंकल्यानंतर भारतातील मोठ्या प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवले होते, पण तिच्या कारभारात मोठे गैरव्यवस्थापन होते. कंपनीचे अधिकारी मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचारात आणि भारतीय संसाधनांच्या शोषणात गुंतले होते. कंपनीचा प्रमुख उद्देश नफा कमावणे होता, ज्यामुळे प्रशासनात कुचकामीपणा आणि स्थानिक शासकांशी सतत संघर्ष होत होते.

2. आर्थिक संकट:

व्यापारावर मक्तेदारी असतानाही ईस्ट इंडिया कंपनी गंभीर आर्थिक अडचणीत होती. कंपनीच्या वाढत्या कर्जांमुळे आणि भागधारकांना लाभांश देण्यात अपयश आल्यामुळे तिला ब्रिटिश सरकारकडे आर्थिक मदतीची विनंती करावी लागली. या आर्थिक संकटामुळे कंपनीच्या भारतातील कारभारातल्या क्षमतेबद्दल शंका निर्माण झाली.

3. बंगालमधील दुष्काळ आणि गैरव्यवस्थापन:

कंपनीच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या बंगाल प्रांतामध्ये प्रशासन खूपच खराब होते. 1770 च्या बंगालच्या महान दुष्काळात, ज्यात लाखो लोक मृत्यूमुखी पडले, याला कंपनीच्या शोषण करणाऱ्या महसूल धोरणांना कारणीभूत ठरवण्यात आले. संसाधनांच्या गैरव्यवस्थापनामुळे आणि कठोर कर आकारणीमुळे मोठी मानवी संकटे उद्भवली, ज्यामुळे कंपनीच्या कारभारावर तीव्र टीका झाली.

4. ब्रिटनमधील राजकीय दबाव वाढत होता:

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजकीय प्रभावाबद्दल आणि भारतातील तिच्या प्रशासनाच्या स्थितीबद्दल ब्रिटनमध्ये चिंता वाढत होती. राजकीय नेते, विचारवंत आणि सामान्य जनता कंपनीच्या चुकीच्या कारभाराबद्दल अधिकाधिक जागरूक होत होती. एडमंड बर्क यांच्यासारख्या प्रमुख नेत्यांनी कंपनीच्या भ्रष्टाचारावर टीका केली, आणि संसदीय नियंत्रण वाढवण्याची मागणी केली.

5. प्रशासनात सुधारणा करण्याची आवश्यकता:

ईस्ट इंडिया कंपनी भारतातील मोठ्या भागावर राजकीय नियंत्रण ठेवत होती, त्यामुळे शासनाच्या संरचनेला अधिकृत करण्याची गरज होती. ब्रिटिश सरकारने कंपनीच्या कारभारावर देखरेख ठेवण्याचे महत्त्व ओळखले, विशेषतः कंपनी अर्ध-सरकारी भूमिका बजावत होती. देखरेखीच्या अभावामुळे अधिकारांचा गैरवापर आणि मनमानी कारभार वाढला होता.

1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्ट ने ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील प्रशासनात सुधारणा करण्याचे महत्त्वाचे पाऊल उचलले. या कायद्याने प्रशासन सुधारण्यासाठी आणि कंपनीच्या व्यवहारांवर संसदेचे नियंत्रण वाढवण्यासाठी अनेक महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या.

रेग्युलेटिंग ॲक्टच्या प्रमुख तरतुदी:

1. बंगालचा गव्हर्नर-जनरल:

- या कायद्याने बंगालच्या गव्हर्नर-जनरल पदाची स्थापना केली, ज्याला मद्रास आणि बॉम्बे या प्रेसीडेंसींवर देखरेख करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
- वॉरन हेस्टिंग्ज हे या कायद्यांतर्गत पहिले गव्हर्नर-जनरल झाले.
- गव्हर्नर-जनरलला चार सदस्यांच्या परिषद द्वारे मदत केली जात होती, आणि निर्णय बहुमताने घेतले जात होते. मात्र, या प्रक्रियेमुळे काहीवेळा गव्हर्नर-जनरल आणि इतर सदस्यांमध्ये मतभेद झाले.

2. कलकत्त्यात सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना:

- या कायद्याने कलकत्ता (आता कोलकाता) येथे एक सर्वोच्च न्यायालय स्थापन केले, जे कायदेशीर प्रकरणे आणि वाद सोडवण्यासाठी होते.
- या न्यायालयाला नागरी, फौजदारी, नौदल आणि धार्मिक प्रकरणांवर अधिकार देण्यात आला.
- हे न्यायालय ब्रिटिश नागरिक, कंपनीचे अधिकारी आणि कलकत्त्यात राहणाऱ्या इतरांवर न्यायदान करण्यासाठी होते.

3. ईस्ट इंडिया कंपनीवरील निर्बंध:

- या कायद्याने कंपनीच्या कामकाजावर अधिक सरकारी देखरेख लागू केली.
- कंपनीच्या संचालकांना त्यांची महसूल, नागरी आणि लष्करी कामे ब्रिटिश सरकारला अहवालाद्वारे सादर करणे आवश्यक होते.
- हा कायदा कंपनीच्या भारतातील केवळ व्यापारी कामकाजापेक्षा त्यांच्या प्रशासनावर संसदीय नियंत्रण वाढवण्यास सुरुवात करणारा होता.

4. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांवरील नियमन:

- कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमध्ये होणारा भ्रष्टाचार आणि शोषण रोखण्यासाठी या कायद्याने कठोर पावले उचलली.
- अधिकाऱ्यांना लाच घेण्यास आणि खासगी व्यापारात गुंतण्यास बंदी घालण्यात आली, कारण या गोष्टींमुळे संसाधनांचे शोषण आणि स्थानिक लोकांवर अन्याय होत होता.

5. आर्थिक सुधारणा:

- कंपनीच्या आर्थिक व्यवस्थापनात सुधारणा करण्याचा उद्देश या कायद्याने ठेवला, कारण कंपनी तीव्र आर्थिक संकटात होती.
- कंपनीला त्यांच्या आर्थिक खात्यांचे ब्रिटिश सरकारला सादरीकरण करणे आवश्यक होते, ज्यामुळे अधिक जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित झाले.

6. कंपनीच्या लाभांशावर निर्बंध:

- या कायद्याने ईस्ट इंडिया कंपनीला तिच्या भागधारकांना देण्यात येणाऱ्या लाभांशावर मर्यादा घातली.
- याचा उद्देश कंपनीच्या वित्तीय स्थितीला स्थिर करणे आणि प्रशासनाच्या चांगल्या कारभारावर लक्ष केंद्रित करणे हा होता.

7. सांप्रदायिक अधिकार:

- रेग्युलेटिंग ॲक्टने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतीय प्रदेशांवरील नियंत्रण कायम ठेवले, परंतु हे प्रदेश ब्रिटिश सार्वभौमत्व आणि अधिकाराखाली असल्याचे अधोरेखित केले.
- हा कायदा ब्रिटिश सरकारने हळूहळू भारतीय प्रशासनावर अधिक प्रत्यक्ष नियंत्रण मिळवण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात करणारा ठरला.

1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्ट चे महत्त्व अनेक स्तरांवर दिसून येते, ज्यात भारतातील ब्रिटिश आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासनातील बदलांचा समावेश आहे. या कायद्याचे महत्त्व पुढील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

1. भारतीय राजवटीत संसदीय नियंत्रणाचा आरंभ:

- रेग्युलेटिंग ॲक्टने ब्रिटिश संसदेचे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कामकाजावर नियंत्रण सुरू केले. यामुळे कंपनी केवळ व्यापारी संस्थाच राहिली नाही तर एक अर्ध-सरकारी संस्था बनली, ज्याची जबाबदारी भारताच्या प्रशासनातही होती.
- हा कायदा संसदेच्या हस्तक्षेपाची पहिली घटना होती, ज्यामुळे ब्रिटनची गुंतवणूक केवळ व्यापारापुरती मर्यादित न राहता भारताच्या राजकीय बाबींवर देखील नियंत्रण वाढले.

2. कंपनीच्या गैरव्यवस्थापनाला उत्तर:

- हा कायदा कंपनीतील भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवस्थापनाला प्रतिसाद म्हणून आणला गेला. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांवर निर्बंध घालून आणि गव्हर्नर-जनरलसारखे पद निर्माण करून प्रशासनात शिस्त आणि उत्तरदायित्व आणण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- कंपनीच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करून संसाधनांचा शोषण कमी करणे आणि स्थानिक प्रशासन सुधारण्याचा उद्देश होता.

3. न्याय आणि प्रशासनातील सुधारणा:

- कलकत्त्यात सर्वोच्च न्यायालय स्थापणे हा एक मोठा सुधारक पाऊल होता, ज्यामुळे ब्रिटिश भारतात न्यायदानाची सुरुवात झाली. हे न्यायालय नागरी आणि फौजदारी प्रकरणांचा निकाल देत होते.
- बंगालचे गव्हर्नर-जनरल पद निर्माण करून, या कायद्याने भारतातील प्रमुख भागावर नियंत्रण आणले. यामुळे प्रशासकीय एकसूत्रता वाढली आणि प्रशासन सुधारले.

4. मर्यादित प्रभावशीलता:

- हा कायदा महत्त्वाच्या सुधारणा घेऊन आला असला तरी त्याची कार्यक्षमता मर्यादित होती. गव्हर्नर-जनरल आणि त्याच्या परिषदेतील मतभेदांमुळे निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम झाला, आणि प्रशासनात अडथळे निर्माण झाले.
- हा कायदा केवळ बंगाल प्रांतासाठी लागू होता, आणि ब्रिटिश भारतातील इतर भागांमध्ये त्याचा प्रभाव मर्यादित होता.

5. भविष्यातील सुधारणांचा पाया:

- रेग्युलेंटिंग ॲक्टने पुढील कायदे आणि सुधारणा घडवून आणण्यासाठी पाया रचला, जसे की **पिट्स इंडिया ॲक्ट (1784)** आणि **चार्टर ॲक्ट्स**, ज्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कामकाजावर अधिक नियंत्रण आणले गेले.
- यामुळे 1858 मध्ये कंपनीच्या अधिकाराचे ब्रिटिश सरकारकडे हस्तांतरण झाले आणि अखेरीस ब्रिटिश राजचा उदय झाला.

6. भारताचे ब्रिटनसाठी महत्त्व ओळखणे:

- या कायद्यामुळे भारताचे वाढते महत्त्व ब्रिटिश सरकारने ओळखले. फक्त व्यापाराच्या स्रोतापेक्षा भारताचे प्रभावी प्रशासन महत्त्वाचे असल्याचे लक्षात आले.
- ब्रिटनच्या राजकीय आणि आर्थिक हितासाठी भारतावर अधिक चांगले नियंत्रण ठेवणे आवश्यक होते, याची जाणीव झाली.

7. नैतिक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन:

- बंगालच्या 1770 च्या दुष्काळानंतर कंपनीच्या धोरणांमुळे लोकांचे हाल झाल्यामुळे या कायद्याला काही प्रमाणात नैतिक आधारही होता. कंपनीच्या क्रियाकलापांवर संसदेचे नियंत्रण आणून भारतीय जनतेच्या हितासाठी प्रशासन सुधारण्याचा प्रयत्न झाला.

8. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकारात घट:

- हा कायदा कंपनीच्या स्वायत्ततेत घट करणारा ठरला. कंपनीच्या राजकीय आणि प्रशासकीय बाबींमध्ये ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण वाढले.

- पुढील अनेक कायदे आणि सुधारणा कंपनीच्या अधिकारांना मर्यादा घालणारे ठरले, ज्यामुळे 1858 मध्ये कंपनीचे शासन संपुष्टात आले.

9. वसाहती शासनातील पहिले प्रयोग:

- रेग्युलेटिंग ॲक्ट हा ब्रिटनच्या वसाहती शासनातील पहिला प्रयोग मानला जातो. भारताच्या प्रशासनातील मर्यादा ओळखून त्यात सुधारणा करण्याचा हा प्रारंभिक प्रयत्न होता.
- यामुळे ब्रिटिश सरकारने आपल्या इतर वसाहतींवरही अधिक नियंत्रण आणि उत्तरदायित्व ठेवण्याची भूमिका विकसित केली.

10. ब्रिटनच्या भारतातील धोरणांवर परिणाम:

- रेग्युलेटिंग ॲक्टने भविष्याच्या प्रशासकीय आणि कायदेशीर सुधारणांसाठी मार्ग मोकळा केला. यानंतरच्या कायद्यांनी, जसे की **पिट्स इंडिया ॲक्ट (1784)** आणि **1858 चा शासकीय कायदा**, भारतावरील ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण अधिक मजबूत केले.
- या सुधारणांमुळे अखेर ब्रिटिश राजची स्थापना झाली.

निष्कर्ष:

1773 चा **रेग्युलेटिंग ॲक्ट** हा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासनात सुधारणा करणारा पहिला महत्त्वाचा कायदा होता. यामुळे भारतावर ब्रिटिश संसदेचे आणि सरकारचे नियंत्रण वाढले, प्रशासनातील पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढली, आणि भविष्यातील सुधारणांसाठी पाया घातला. हा कायदा ब्रिटनच्या भारतातील वाढत्या प्रभावाचा आणि तिथल्या शासन पद्धतीच्या बदलांचा प्रारंभ बिंदू ठरला.

1781 चा सुधारणा कायदा, ज्याला **डिक्लॅरटरी ॲक्ट ऑफ 1781** म्हणूनही ओळखले जाते, हा ब्रिटिश संसदेकडून पास झालेला कायदा होता, ज्याने **1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्ट** मुळे निर्माण झालेल्या काही समस्या सोडवण्यासाठी आणला होता. 1773 च्या कायद्यामुळे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासनात अनेक गोंधळ निर्माण झाले होते. या गोंधळांचा निराकरण करण्यासाठी 1781 चा सुधारणा कायदा महत्त्वपूर्ण ठरला.

1781 सुधारणा कायद्याच्या प्रमुख तरतुदी:

1. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचे स्पष्टिकरण:

- 1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्टमध्ये **कलकत्त्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे** अधिकारक्षेत्र अस्पष्ट होते, ज्यामुळे गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेबरोबर न्यायालयाचे अनेकदा संघर्ष झाले.
- 1781 च्या कायद्यानुसार सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार **केवळ ब्रिटिश नागरिकांपुरते** मर्यादित करण्यात आले. न्यायालयाचा अधिकार फक्त कलकत्त्यातील ब्रिटिश नागरिक, ईस्ट इंडिया कंपनीचे अधिकारी आणि कंपनीच्या सेवेत असलेल्यांपुरता असावा, असे निश्चित करण्यात आले. **भारतीयांना** या न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राबाहेर ठेवण्यात आले, जोपर्यंत ते कंपनीच्या सेवेत नसतील.

2. भारतीय कायदे आणि प्रथांचे संरक्षण:

- 1781 च्या कायदानुसार, भारतीय नागरी प्रकरणांमध्ये **भारतीय कायदे आणि प्रथा** लागू असतील, हे स्पष्ट करण्यात आले. हे सामाजिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि ब्रिटिश न्यायिक प्रणाली भारतीय लोकांच्या परंपरा आणि प्रथांवर लादली जाणार नाही, याची खात्री करण्यासाठी महत्त्वाचे होते.
- हिंदू किंवा मुस्लिम व्यक्तींच्या प्रकरणांत संबंधित **हिंदू किंवा मुस्लिम कायदे** लागू असतील.

3. कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांचे संरक्षण:

- या कायदाने ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कर्तव्यांमुळे होणाऱ्या खटल्यांपासून संरक्षण दिले, जोपर्यंत **गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेची** परवानगी नसेल. कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचा अनेक वेळा वादग्रस्त किंवा कठीण प्रशासनात सहभाग असायचा, आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या विस्तृत अधिकारांमुळे अधिकारी सतत न्यायिक कारवाईच्या धोक्यात होते.

4. राजस्व अधिकारांवरील सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकारात मर्यादा:

- 1781 च्या कायदाने सर्वोच्च न्यायालयाला **राजस्व प्रकरणांत हस्तक्षेप करण्यापासून** रोखले. कंपनीच्या राजस्व अधिकाऱ्यांनी घेतलेल्या निर्णयांमध्ये न्यायालयाने हस्तक्षेप करू नये, असा नियम करण्यात आला, ज्यामुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या **आर्थिक अधिकाराचे** संरक्षण झाले.
- यामुळे कर आणि महसूल गोळा करण्याच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालय आणि कंपनीच्या अधिकाऱ्यांमधील संघर्ष टाळला गेला.

5. गव्हर्नर-जनरलच्या अधिकाराचे स्पष्टिकरण:

- या कायदाने **गव्हर्नर-जनरल आणि त्याच्या परिषदेचे** अधिकार मजबूत केले. कंपनीच्या प्रशासनावर सर्वोच्च सत्ता गव्हर्नर-जनरलकडेच असेल आणि सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांच्या निर्णयांमध्ये हस्तक्षेप करू नये, असे स्पष्ट केले.

6. अपील प्रक्रियेतील बदल:

- सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांच्या **अपील प्रक्रियेतील बदल** देखील 1781 च्या कायदानुसार करण्यात आले. आता सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांविरुद्ध **ब्रिटनच्या प्रिव्ही कौन्सिलकडे** अपील केले जाऊ शकत होते, ज्यामुळे भारतीय न्यायिक प्रणालीवर ब्रिटिश सरकारचे नियंत्रण मजबूत झाले.

1781 च्या सुधारणा कायद्याचे महत्त्व:

1. **संघर्षाचे निराकरण:** या कायदाने सर्वोच्च न्यायालय आणि गव्हर्नर-जनरलच्या परिषदेतील अधिकार संघर्ष सोडवले, ज्यामुळे प्रशासनातील गोंधळ आणि अडचणी दूर झाल्या. अधिकार स्पष्ट झाल्यामुळे प्रशासन अधिक गतीने चालू राहू शकले.

2. **भारतीय कायदे आणि प्रथांचे संरक्षण:** भारतीय प्रथांचे आणि कायदांचे संरक्षण सुनिश्चित करून, या कायदाने ब्रिटिश न्यायिक प्रणाली भारतीय समाजात होणाऱ्या अडथळ्यांपासून रोखली. यामुळे बहु-धार्मिक आणि बहु-जातीय भारतीय समाजात स्थिरता राखली गेली.
3. **कंपनीचे नियंत्रण मजबूत करणे:** या कायदाने ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासकीय आणि आर्थिक अधिकार मजबूत केले, विशेषतः महसूल प्रकरणांत. कंपनीची आर्थिक व्यवस्था योग्य प्रकारे चालवण्यासाठी हे आवश्यक होते.
4. **कंपनीच्या अधिकाऱ्यांचे कायदेशीर संरक्षण:** या कायदामुळे कंपनीच्या अधिकाऱ्यांना सतत न्यायालयीन कारवाईच्या भीतीपासून मुक्तता मिळाली आणि त्यांनी निर्भयपणे आपले कर्तव्य पार पाडू शकले.
5. **भविष्यातील सुधारणांसाठी पाया:** 1781 चा सुधारणा कायदा भारतातील ब्रिटिश प्रशासनाच्या पुढील सुधारणांसाठी पाया रचणारा ठरला. 1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्टमधील कमतरता दूर करून अधिक कार्यक्षम शासन व्यवस्थेचा पाया घातला गेला.

निष्कर्ष:

1781 चा सुधारणा कायदा हा 1773 च्या रेग्युलेटिंग ॲक्टमधील त्रुटी दुरुस्त करण्यासाठी आवश्यक ठरला. या कायदाने सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकाराचे स्पष्टिकरण केले, भारतीय कायदांचे संरक्षण केले, आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासनातील अधिकार निश्चित केले. त्यामुळे ब्रिटिश भारतातील प्रशासन अधिक कार्यक्षम झाले, आणि ब्रिटिश राजवटीसाठी एक मजबूत पाया घातला गेला.